

Sosyal Değişme Bağlamında Psikolojik Araştırmaların Yeri¹

Prof. Dr. Çiğdem KAĞITÇIBAŞI
Boğaziçi Üniversitesi
Öğretim Üyesi

Sosyal Psikoloji çalışmaları Batıda giderek daha deneysel olma yolundadır. Kuramsal açıdan daha olgun ve daha ileri bir düzeye ulaşabilmek için bu çalışmalar, gün geçtikçe daha etraflı çözümlenmelere, daha kesin ve net ölçme tekniklerine ulaşmaktadır. Ölçme tekniklerindeki ve araştırmalardaki gelişme ve özelleşme Batıda öyle bir hal almıştır ki artık deneyler ilgili oldukları sorunlarla ve alanlarıyla konu olan bağlarını yitirmişlerdir. Bu deneysel çalışmaların gerçek hayatta karşılaşılan önemli sosyal psikolojik problemleri ihmal ettiği görülmektedir.

Sosyal Psikoloji Türkiye'de yeni bir alandır daha çok, alan araştırmaları ve surveyler yoluyla gelişmektedir. Yani, batıdaki laboratuvarlarda gerçekleştirilen çalışmaların yerini Türkiye'de alâh araştırmaları ve surveyler almış durumdadır.

Ülkemizde bu tür gelişmenin (sosyal psikolojik çalışmalardaki) hem olumsuz, hem de olumlu nedenleri olabilir. Olumlu yönü, çözüm isteyen fakat deneysel yaklaşıma uymayan bir takım acil sorunlara böylelikle eğilme gereğidir. Zaten Türkiye'de ve diğer gelişmekte olan ülkelerde incelenen sorunların çoğu bu türdendir. Bu bakımdan güdülen yol doğrudur. Bu yolun olumsuz olabilecek bir yönü ise, deneysel çalışmayı gerektiren bir sorunla karşılaşıldığında deney yapabilmek için teknik beceri, gelişmiş laboratuvarlar, gözlem odaları ve ölçme aletlerinin yetersizliğidir.

Yine de, Türkiye'de benimsenen bu yaklaşımın sağlıklı bir seçim olduğu kanısındayım. Temel sorunu geliştirmek, ilerlemek olan bir ülkede gelişmeğe yönelik araştırma, yöntem ve tekniklerin kullanılması olağandır. Çünkü ya-

pılan araştırmalarla ortaya çıkacak gerçekler gelişmeye hız verecektir. Sosyal psikolojik araştırmaların önemli bir amacı, gelişme sürecini anlamaya çalışmak ve gelişmeyi yönlendirmek olmalıdır. Bu, zor ve iddialı bir iştir; fakat sosyal psikolojinin alanına hem birey, hem de bireyin içinde bulunduğu toplum (çevre) ve bu ikisinin etkileşimi girdiğinden, bu amaca ulaşabilmek için ya da salt sosyolojik yaklaşımlardan daha elverişli durumdadır. Kısaca, sosyal psikolojinin kapsadığı alan, birey-toplum etkileşimidir.

Sosyal psikolojik araştırmaların rolünü, 1 : sosyal değişme olgusunu incelemek ve anlamak, 2 : onu etkileyebilmek, yönlendirebilmek şeklinde tanımladıktan sonra, bu iki birbirinden ayrılmaz konu üzerinde biraz daha durulur.

Sosyal Psikolojik yaklaşım bir bakıma çok yönlü, disiplinler arası bir yaklaşımdır. Diğer taraftan, sosyal değişme de çok yönlü bir olaydır. Sosyal değişme içinde hem sosyal yapı farklılaşmaları ve değişimleri söz konusudur, hem de bireyler düzeyinde tutum, davranış ve değerlerde değişimler vardır. Bundan ötürü, sosyal değişme olayını incelerken bunun hem sosyal-yapısal, hem de sosyal-psikolojik yönleri bir arada ve birbirleriyle ilişkili olarak ele alınmalıdır. Değişime sadece toplumsal (makro) düzeyden bakan yaklaşımlar, toplumla kişi arasındaki bu karmaşık ve karmaşık olduğu kadar da önemli etkileşime değinemezler. Böylece de tüm değişme olayını açıklamakta eksik kalırlar. Çünkü sosyal değişme içinde kurumsal değişimler de elbette önemli olmakla birlikte, sosyal değişimin temelinde kişilerin değişmesi vardır.

(1) Birinci Ulusal Psikoloji Kongresi'ne sunulmak üzere hazırlanmış bildiri (1980)

Sosyal değişme ve kişilik değişmesinin çarışma alanlarından biri, ailedir. Çocuğun birincil sosyalleşme ortamı olan aile bir taraftan sosyal değişmeden etkilenirken, diğer taraftan bu etkileri kişiye yansıtır. Dolayısıyla aile ve aile dinamiği, orta düzey sosyal-psikolojik çözümlere uygun düşen çok önemli bir çalışma birimi olarak belirmektedir. Özellikle, aileye psikolojik bir gelişme ortamı olarak eğitildiğimizde, sosyal değişmeyi kişiye nasıl aktardığı önem kazanmaktadır.

Araştırmalarımın bazı örneklerle bu konuyu biraz açıklamak istiyorum. Sosyal değişimin psikolojik boyutlarını bulmaya çalıştığım İzmir'de gençlerle yapılan bir çalışmada, (Kağıtçıbaşı, 1972) birey düzeyinde değişmeye açık «modern» kişilik örüntüsüyle değişmeye kapalı geleneksel kişilik örüntüsü birbirinden ayrılarak belirmiştir. Bu «modern» ve «geleneksel» kişilik örüntülerinin ise aile düzeyindeki iki değişkenle ilişkili olduğu bulunmuştur. Bunlar, ailede kontrol ve sevgi değişkenleridir. Şöyle ki, sevgiye dayanan bir aile ortamında yetişen kişide «modern» kişilik eğilimlerinin daha çok geliştiği, kontrole dayanan bir aile ortamında yetişen kişide ise geleneksel kişilik eğilimlerinin olduğu verilerle ortaya çıkmıştır.

Bu iki tür aile ortamının ise farklı sosyal-yapısal özellikler gösterdiği görülmüştür. Şöyle ki, üst sosyal-ekonomik düzey, kentlilik ya da kırdan kente veya yukarı doğru sosyal hareketlilik gösteren ailelerde sevgi ortamının, tersi durumlardakilerde ise kontrol ortamının hakim olduğu bulunmuştur. Böylece, sosyal-yapısal değişimle kişi düzeyindeki değişimin aile aracılığıyla ilintili olduğu ileri sürülebilir.

Ancak bu sistemli örüntü içinde, bu değişme sürecine tam olarak uymayan bir tikanıklık, cinsiyet rolleriyle ilgili olarak ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki, kızlar erkeklere nisbetle daha yüksek düzeydeki sosyo-ekonomik konumlarına karşın, erkeklerden daha geleneksel bir görünüm içindedirler. Daha sonra İstanbul'da yapılan başka bir araştırmamızda da (Kağıtçıbaşı ve Kansu, 1976-77) benzer bir bulgu ortaya çıkmıştır. Şöyle ki, aile içi dinamikler incelendiğinde, genel dünya görüşü bakımından kızların, annelerine, oğulların babalarına benzediğinden daha fazla benzediği bulunmuştur. Başka bir deyişle, aile ve bireye yansıyan sosyal değişme çerçevesinde cinsel

rollerin az değiştiği, özellikle kadınlar üzerinde odaklaşan geleneksel rol beklentilerinin kadının cinsel rolünde ve onun kendini algılayışında bir durağanlık oluşturduğu görülmektedir.

Geniş çaplı ve sistemli sosyal-psikolojik araştırmalarla, sosyal değişme çerçevesinde cinsiyet rollerinde olduğu gibi tikanıklıkların nerelerde ve niçin oluştuğuna dikkatle eğilmek gerekir. Sorunların hangi konularda odaklaştığı ve nelerden kaynaklandığı bilirse, onları çözümlemek için doğru adımların atılmasına da olanak sağlanmış olur. Başka bir deyişle, anlamak, etkileyebilmek ve yönlendirebilmek için gerekli bir önkoşuldur.

Bir diğer örnek olarak da yakında gerçekleştirdiğim Çocuğun Değeri araştırmasının bazı bulgularını daha etraflıca ele almak istiyorum (Kağıtçıbaşı, 1980)². Bu çalışmada Türkiye'de çocuğun ana-babasının çok çeşitli gereksinmelerini karşıladığı, aile için işlevsel olduğu bulunmuştur. Çocukların olumlu yönlerini belirten işlevler, özellikle psikolojik, sosyal/geleneksel ve ekonomik tatminler olarak belirmiştir. Bunların en önemlileri, çocuğun yaşlılıkta güven sağlayıcı işlevi; Çocuğun küçükken sağladığı maddi fayda; Çocuğun küçükken sevgi sağlayıcı, aileyi tamamlayıcı ve karı-kocayı yaklaşıtııcı işlevi; Çocuğun küçükken sağladığı neşe ve canlılık ve Çocuğun aile adını devam ettirmesidir. Çocuklara atfedilen bu değerlerden çocuğun yaşlılıkta güven sağlama-sı ve çocukken maddi yararı olması en önemli görünmektedir. Bu durum, çocuktan maddi beklentilerin yoğunluğuna işaret eder.

Çocuğun bu işlevlerinin önemi sosyal değişme bağlamında farklılıklar göstermektedir. Şöyle ki; Yaşanılan yörenin gelişmişlik düzeyi, aile geliri, eğitim ve özellikle kadının eğitim düzeyi yükseldikçe, kırdan kente hareketlilik arttıkça ve ailede mevcut olan çocuk sayısı azaldıkça, çocuğun genel ekonomik değeri önem kaybetmektedir. Aynı gelişmelerle, çocuğun psikolojik değeri ise artmaktadır. Şöyle ki; gelir düzeyi, eğitim ve kırdan kente hareketlilik arttıkça ve ailedeki mevcut çocuk sayısı azaldıkça, çocuğun sevgi sağlayıcı ve aileyi tamamlayıcı işlevi önem kazanmaktadır. Böylece, az gelişmişlik ortamında, çocuk sağladığı maddi yarar bakımından değer taşırken, gelişme süreci ile çocuğun psikolojik değeri artmaktadır.

Bununla birlikte, toplum içinde yaygın olarak çocuğun küçükken maddi yarar sağla-

(2) Bu araştırmaya Türkiye ile birlikte çoğu Güney ve Doğu Asyadan olmak üzere 8 ülke daha katıldı. Bunlar Endonezya, Kore, Filipinler, Singapur, Tayland, Tayvan, A.B.D. ve Batı Almanya'dır. Her ülke nüfusunu temsil edici büyük çapta örneklemeler kullanılmıştır.

yıcı, aile adını devam ettirici ve yaşlılık güven sağlayıcı, kısaca faydacı değeri ön plandadır. Çocuğun psikolojik değerinin ise daha az yaygın bir biçimde belirlediğini görüyoruz. Özellikle gelişmişlik düzeyleri düşük yörelerde, kırsal ortamda, çocuk aileye yararı oranında değerli görülmektedir.

Çocuktan beklenen belirgin, somut maddî yardımlar da çok yüklü olup özellikle erkek çocuk üzerinde odaklaşmaktadır. Örneğin bir çocuk sahibi olma sebebi olarak «yaşlılık güvenilecek birinin olması»nı çok önemli bulanlar Türkiye'de hem erkekler, hem kadınlar arasında çok yüksek oranlardadır³ (Kağıtçıbaşı, 1979). Ayrıca, çocukların çalışmaya başladıklarında ücretlerinin bir kısmını ailelerine vermeleri, kardeşlerinin okul masraflarını karşılamaya yardım etmeleri; acil durumlarda para yardımında bulunmaları ve yaşlılıkta ana-babalarına mali destek sağlamaları konularında Türkiye'deki beklentiler çok yüksek düzeydedir. Bu konuların her birinde kadınların beklentileri, erkeklerinkinden daha yüksek düzeydedir, hem erkeklerin hem kadınların oğullarından daha yoğun beklentileri olduğunu da görüyoruz.

Kız ve erkek çocuklardan bu farklı beklentiler değişik cinsiyet rolleri sosyalleşmesine yol açmaktadır. Şöyle ki, erkek çocukta çok şey beklendiğinden, ona daha çok değer verilir. Çünkü erkek çocuk kırsal ortamda çoğu zaman ana-babanın tek yaşlılık güvencesi olmasının yanı sıra, ailesine sosyal beğeni ve saygınlık da sağlar. Öyle ki, oğlu olmayan kadın hor görülür (Stirling, 1965; Başaran, 1971). Böyle önemli işlevleri olan erkek çocuk, doğal olarak, kız çocuğa tercih edilir. Bu tercih «Çocuğun Değeri» araştırmasında % 84'e % 16 olarak ortaya çıkmıştır. Bu aşırı tercihle birlikte erkek çocuğun üstüne de çok düşülür. Bu şekilde özellikle anasına çok yakın büyüyen, üstüne düşülen erkek çocuğun özerk kişilik gelişimi bakımından pek elverişli bir ortama sahip olmadığı ileri sürülebilir (Öztürk, 1969 a ve b; Geçtan, 1973; Kağıtçıbaşı, 1980). Özellikle erkek çocuğun ana-babasına, ailesine bakma yükü yüklenince, ailesinden bağımsızlaşması daha da güçleşecektir. Kızlar ise daha küçük yaşta kendilerinin daha değersiz olduğunu öğrenip düşük düzeyde bir benlik kavramı edinirler. Erkeklerden farklı bir sosyalleşme sürecinden geçen kızlar (Başaran, 1974) baskı ve kontrol altındadırlar. Sonuç, daha tutucu, dindar, daha az başarı güdüsüne sahip bir kişilik yapısı olup geleneksel rol beklentilerine uymaktadır (Kağıtçıbaşı, 1972; Kağıtçıbaşı ve

Kansu, 1976-77). Böylece daha önce değindiğimiz araştırmalardaki cinsiyet rolleri ile ilgili bulguların nedenlerine, Çocuğun Değeri araştırmasıyla eğilebiliyoruz.

Bu bulgular, sosyal değişme bağlamında özellikle birincil sosyalleştirici olarak ailenin anahtar rolüne ışık tutmaktadır. Türkiye'de çocuğun içinde geliştiği ortamı, aile ve çevreyi bir sosyal etkileşim dinamiği modeliyle ele alırsak, çocuğun gelişmesindeki temel bazı sorunları daha iyi anlayabiliriz. Sorunların nedenlerinin anlaşılabilmesi de, daha önce de belirttiğim gibi, bu sorunları çözümlenmeye doğru ilk adımdır. Sorunları çözümlenmek, sosyal psikolojik araştırmaların ve yaklaşımların sosyal değişme olgusunu incelemek ve anlamaktan öte, bu olguyu yönlendirebilmek amacına hizmet eder. Örneğimize geri dönecek olursak, çocukta faydacı beklentileri değiştirmek, çocuğun değerini ve aile içindeki yerini değiştirmek demektir ve kuşkusuz çok temel bir değişimdir. Bu tür bir değişme köklü sosyal yapısal değişmelerle olanak kazanır. Nitekim daha önce belirttiğim gibi, köyden kente hareketlilikle ve gelişmişlik düzeyinin yükselmesiyle çocukta beklentilerin ve ona atfedilen değerlerin türünde de değişmeler olmaktadır. Bu süreçteki en önemli bir olgu, çocukta başka diğer güvenilir yaşlılık güvencelerinin ortaya çıkmasıdır. Dolayısıyla kitlelerin yaşlılık güvencesine kavuşmasını sağlayacak ekonomik gelişme, sorunun köklü çözümü olarak belirmektedir.

Ancak bunun yanında yaygın kamu iletişimiyle kitlelere ulaşmak ve değişme sürecini hızlandırmak da olanaklı ve gereklidir. Bu iletişimde temel olarak, dikkatleri ana-babanın gereksinmelerinden, çocuğun gereksinmelerine çevirmek, çocuğun en başta kendine yararlı, kendinden sorumlu ve bağımsız olabilmesini bir amaç ve değer olarak yerleştirmek gerekir. Bağımsızlığın küçük yaşta, çocuğun çeşitli davranışlarını kendi kendine yapmasını teşvik etmekle ortaya çıkacağı, giderek kendi kendine karar verebilen ve kararının sorumluluğunu taşıyabilen bir kişilik yapısına ulaşacağı ailelere anlatılmalıdır.

Böyle bilgi yaymak, yönlendirmek için de sosyal psikologların önemli bilimsel araçları vardır. Özellikle etkileyici iletişim konusunda yapılmış olan sosyal psikolojik araştırmalar, iletişimi nasıl daha etkili bir hale getireceğimiz konusunda bize yararlı bilgiler sağlamaktadır. Özellikle etkileyici iletişimin dört ana ögesi olan kaynak, hedef, içerik ve ortam hakkında geliştirebileceğimiz sağlam bilgilerle kitlelere

(3) % 77 (Almanya ve A.B.D. de aynı oranlar sadece % 7-8 kadardır).

ulaşmak olanaklıdır. Başka bir deyişle, bilgi yaymak, etkileme ve yönlendirme çabalarına sosyal psikologların önemli katkıları olabilir.

Çocuğun içinde yetiştiği birincil ortam olarak aileye eğilmek, ailenin iç dinamiklerini anlamaya çalışmak, Türkiye'de çocuğun diğer gelişme sorunlarına da ışık tutacaktır. Özellikle, geleneksel aile ve çevre içinde çocuğun bilişsel gelişimi, benlik ve ahlak gelişimi süreçlerindeki çeşitli sorunları da gene sosyal değişme bağlamında iyi anlamak ve bu süreçleri yönlendirmek gereği vardır.

Sosyal değişme elbette kendi dinamizmi içinde sürekli bir olgudur; ekonomik ve sosyal yapı değişmelerinden kaynaklanır. Örneğin, daha önce de değindiğim gibi, kırdan kente hareketlilikte, tutum ve değerlerde de bazı değişmeler oluşması kaçınılmazdır. Ancak, sosyal psikolojik yaklaşımların kullanıldığı araştırmalarla, bu değişim sürecini anlamak, ona katkıda bulunmak, giderek onu etkileyip yönlendirmek de olanaklıdır. Sosyal psikoloğun sosyal değişme bağlamındaki önemli rolü de burada belirmektedir. Ayrıca, kendiliğinden oluşan sosyal değişme olgusu içindeki bazı tikanıklıklar, sosyal değişmenin gerisinde kalma eğilimleri ya da uyumsuzluklar sosyal psikolojik yaklaşımlarla irdelenebilir ve hatta bunların çözümlenmelerine katkıda bulunulabilir. Örneklerini verdiğim cinsiyet rollerindeki ısrarlı duraganlık, çocuğun bağımsız gelişimini engelleyici yetkeci, faydacı tutumlar bu tür sorunlardır. Bir yandan örgün ve yaygın yetişkin eğitimine, diğer yandan erken çocukluk gelişimi ve eğitimine eğilen aileye dönük uygulamalara sosyal psikolojik araştırmalar ışık tutabilir. Gelişim psikolojisi, kişilik psikolojisi ve uyum psikolojisi alanlarındaki çalışmaların da sosyal psikolojik çalışmalarla işbirliği içinde ve çok yönlü yaklaşımlarla bu sorunların çözümlenmesine büyük katkıları olabilir.

Sonuç olarak, psikolojinin ve özellikle sosyal psikolojinin toplumumuzun temel dokusuna inmeye çalışmasını öneriyorum. Böyle bir çaba, batıdaki yöntem ve amaçları burada olduğu gibi uygulamakla gelişemez. Çok yönlü, çok disiplinli araştırmalarla, değişen toplumun, değişen ailenin, değişen bireyin sorunlarına

eğilmek gerekmektedir. Bunun için psikologlar, hem kendi disiplinlerinin bilgi, kuram ve yöntemlerinden, hem de sosyoloji, sosyal antropoloji gibi diğer sosyal bilim yaklaşımlarından yararlanmalıdırlar. Araştırma, uygulama ve yönlendirmede psikologların etkin bir rol almaları hem olanaklı hem gereklidir.

KAYNAKLAR

Başaran, Fatma (1971). Diyarbakır Köylerinde Vaziyet Alışlarının Değişmesiyle İlgili Psiko-Sosyal Bir Araştırma. Ankara Üniversitesi, Ayrı basım.

Başaran, Fatma (1974). Psiko-Sosyal Gelişim. A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fak. Yay. No. 254, Kalite Matbaası, Ankara.

Geçtan, Engin (1973). Toplumumuz Bireylerinde Kimlik (Identity) Kavramı ile İlgili Sorular Üzerinde Bir Tartışma, 50. Yıla Armağan, Eğitim Fak. Yay.

Kağıtçıbaşı, Çiğdem (1979). Old Age Security Value of Children and the Care of the Aged. Birleşmiş Milletler Avrupa Sosyal Gelişme Programı Semineri'ne davet edilmiş tebliğ. Copenhag.

Kağıtçıbaşı, Çiğdem (1980). Çocuğun Değeri: Türkiye'de Değerler ve Doğurganlık. Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.

Kağıtçıbaşı, Çiğdem ve Kansu, Aykut (1976-1977). Cinsiyet Rollerinin Sosyalleşmesi ve Aile Dinamisi: Kuşaklararası Bir Karşılaştırma. Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Cilt 4-5.

Kağıtçıbaşı, Çiğdem (1972). Sosyal Değişmenin Psikolojik Boyutları: İzmir Lise Öğrencileri Üzerinde Bir İnceleme. Sosyal Bilimler Derneği Yayınları: A-5, Ankara.

Öztürk, Orhan (1969 a). Anadolu Toplumunda Özerklik ve Girişme Duygularının Kıstlanması. 5. Milli Nöro-Psikiyatri Kongresi.

Öztürk, Orhan (1969 b). Anadolu Toplumunda Oedipis Kompleksi Teorisinin Geçerliliği. 5. Milli Nöro-Psikiyatri Kongresi.

Stirling, Paul (1965). Turkish Village. London: Wiedenfeld and Nicholson.